

АНГЕЛ В ГАЛИЧІ: ЧИ МІГ ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІМПЕРАТОР ОЛЕКСІЙ ІІІ ВІДВІДУВАТИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Стаття присвячена дискусійній проблемі втечі візантійського імператора Олексія ІІІ Ангела до галицько-волинського князя Романа Мстиславича після здобуття Константинополя хрестоносцями у 1204 р.

Ключові слова: Олексій ІІІ Ангел, Роман Мстиславич, Галицько-Волинське князівство, хрестоносці.

1. Звістки Яна Длугоша і Густинського літопису в працях істориків

За повідомленням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, після завоювання Константинополя хрестоносцями повалений візантійський імператор Олексій ІІІ Ангел (якого Длугош іменує Аскарієм) втік до Галича, де його з пошаною прийняв Роман Мстиславич: “Аскарій же, константинопольський імператор, після здобуття міста (хрестоносцями. – *О. М.*) дістався морем Понтійським до Терсони, а звідти згодом прибув до Галації, або Галицької землі, яка є частиною Русі, що по сю пору знаходиться під Польським королівством, і, будучи милостиво і прихильно прийнятий та облаштований князем Русі Романом, деякий час перебував там”¹.

З твору Длугоша ці відомості були запозичені пізнішими польськими хроністами Мартіном Кромером і Мартіном Бельським².

Про втечу Олексія ІІІ у Галич до Романа Мстиславича свідчить також Густинський літопис – українська компіляція XVII ст. Під позначкою 1204 р. у розповіді про завоювання Константинополя хрестоносцями читаємо: “Они же (хрестоносці. – *О. М.*) прийдоша ко Цариграду морем и обретоша Алексея

¹ Тут і далі перекладається за російським виданням: *Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий.* Москва 2004, с. 343.

² *Kronika Polska Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego.* Sanok 1857, t. I, s. 360; *Kronika Marcina Bielskiego.* Sanok 1856, t. I, s. 228.

Аньгела, царя Греческого, неготова, Их же Алексей убося, к сему же, яко не имея во Грецехъ никого же себе приятного, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а самъ со своими бояры и со множеством богатства и сокровищъ побеже въ Рускую землю ко Роману Мстиславичу въ Галич³.

Це повідомлення згадав також В. Татищев, взявши його з Хроніки М. Бельського (з Густинським літописом історик, очевидно, ознайомлений не був)⁴.

Дослідники неоднозначно трактують факти щодо втечі до Галича поваленого візантійського імператора, в більшості просто обминають їх. Лише декотрі сприймають повідомлення Длугоша та Густинського літопису з довірою, однак, не піддаючи їх джерелознавчому аналізу⁵. М. Грушевський висловив сумнів щодо можливих відвідин Галича Олексієм Ангелом⁶, зауваживши, що він не зміг встановити, звідки взялася така звістка.

Можливість перебування Олексія III у Галичі відкидає М. Котляр. Прослідкувавши за візантійськими і західноєвропейськими джерелами діяльність екс-імператора від втечі з обложеного Константинополя в липні 1203 р. і до самої смерті в 1211 р., науковець встановив, що після кількох невдалих спроб

³ *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург 2003, т. XL, с. 108.

⁴ “О Алексии же императоре Бельский сказует, что, пришед к Роману, просил помощи, но с чем и куда отъехал, не объявлено, и в иностранных сего не нахожу” (Татищев В. Н. *Собрание сочинений: В 8-ми т.* Москва 1995, т. III, с. 257, прим. 573).

⁵ Зубрицкий Д. И. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Львов 1855, ч. III, с. 20; Дашкевич Н. П. *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям*. Киев 1873, с. 96; Мавродин В. В. *Очерк истории Древней Руси до монгольского завоевания. История культуры Древней Руси*. Москва, Ленинград 1948, т. I, с. 35; Лихачев Д. С. *Комментарий исторический и географический. Слово о полку Игореве*. Москва; Ленинград 1950, с. 445; Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1993, с. 515; Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ 1996, с. 59; Грабовецкий В. *Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*. Відп. ред. Толочко П. П. Київ; Галич 1998, с. 43; Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 480.

⁶ “Ймовірно, на одному лише непорозумінні компілятора заснована звістка Густинського літопису, що коли Царьград був узятий (1204 р.), цар Олексій Ангел втік “въ Рускую землю, ко Роману Мстиславичу въ Галичъ” (Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т. III, с. 12, прим. 2).

повернути собі візантійський трон Олексій потрапив у полон до одного з керівників хрестоносців Боніфація Монферратського, а в 1205 р. був вивезений до його володінь в Італії⁷.

Грунтовніше дослідження біографії Олексія III після його втечі з Константинополя зробив Г. Принцінг. Учений не погодився з аргументами М. Котляра, вважаючи вірогідною поїздки экс-імператора до Галичини, землі якої сягали гирла Дунаю та Чорного моря, а її князь Роман був військовим союзником Олексія у боротьбі з половцями⁸.

Спеціальне дослідження літопису, присвячене аналізу звісток Длугоша і Густинського про подорож Олексія III до Романа Мстиславича у Галич, виконав І. Граля. Історик робить висновок, що насправді під ім'ям "Аскарій" у Я. Длугоша мався на увазі зовсім не Олексій III, а майбутній нікейський імператор Феодор I Ласкар, який втік з Константинополя не до Херсонеса Таврійського і Галича, а до Херсонеса Фракійського і Галатії в Малій Азії⁹. М. Котляр визнав гіпотезу І. Гралі "штучною і недостатньо обгрунтованою", проте жодних доказів на користь такого висновку не навів¹⁰.

У численній новітній літературі, присвяченій історії взаємин Візантії з Заходом у період Четвертого Хрестового походу, можна знайти більш-менш детальні відомості про долю колишнього імператора після втечі з Константинополя. Проте свідчення Я. Длугоша і Густинського літопису про його перебування в Галичині в цих роботах ігноруються, а питання щодо достовірності таких свідчень не підіймалося¹¹.

⁷ Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. *Український історичний журнал*. Київ 1966, № 3; Його ж. *Дипломатія Южно́й Руси*. Санкт-Петербург 2003, с. 89–97.

⁸ Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*. München 1972, s. 7, 19, anm. 32.

⁹ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikarz Hustyński). *Kwartalnik historyczny*. 1986, r. XCIII, nr 3.

¹⁰ Котляр Н. Ф. *Дипломатія Южно́й Руси...*, с. 96.

¹¹ Див., наприклад: Brand Ch. M. *Byzantium. Confronts the West. 1180–1204*. 7 Ed. Cambridge 1968, p. 241, 244; Godfrey J. *1204: The Unholy Crusade*. Oxford 1980, p. 109; Madden T. F., Queller D. E. *The Fourth Crusade: The Conquest of*

2. Повідомлення Бартоломео дель Фіадоні (Птолемея з Лукки)

Тим часом відомості Я. Длугоша і Густинського літопису про відвідини Олексієм Ангелом Галича підтверджуються в одному західноєвропейському джерелі, маловідомому історикам-русистам.

Ще А. Семкович, автор спеціального монографічного дослідження про джерела “Польської історії” Я. Длугоша, встановив, що звістка про втечу поваленого імператора Візантії до Галича має свою паралель у творі італійського церковного письменника й історика XIII – початку XIV ст. Бартоломео дель Фіадоні, за велику вченість знавим як Птолемей з Лукки¹².

Його твори були широковідомими та популярними в Європі, до них зверталися європейські письменники і вчені, зокрема, Данте Аліґ’єрі¹³. Церковна історія Птолемея з Лукки належить до видатних пам’яток історіографії середньовічної Італії і введена в науковий обіг ще в першій половині XVIII ст., оскільки була опублікована у складі “Корпусу італійських істориків” Л. Мураторі¹⁴.

В одному зі списків “Нової церковної історії”, складеної названим автором у 1294–1313 рр.¹⁵, після опису першого штурму Константинополя хрестоносцями, йдеться про подальшу долю Візантійської імперії та втечу поваленого імператора до Херсонеса,

---

Constantinople. Philadelphia 1997, p. 129–130, 144; Bartlett W. B. *An Ungodly War: The Sack of Constantinople and the Fourth Crusade*. Stroud 2000; Angold M. *The fourth crusade: event and context*. 4 ed. Harlow. New York 2003, p. 93; Phillips J. *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*. 9 Ed. London 2004, p. 341, 356.

¹² Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków 1887, s. 203. – Ще раніше на факти використання Длугошем творів Птолемея з Лукки у VII книзі “Польської історії” звернув увагу Й. Гіргензон: Girgenzonn J. *Kritische Untersuchung über das VII. Buch der Historia Polonica des Długosch*. Göttingen 1872, s. 65.

¹³ Див.: Данте Алиґ’єри. *Малые произведения*. Изд. подг. Голенищев-Кутузов И. Н. Москва 1968, с. 612.

¹⁴ Див.: Королєв Г. И. *Медиевистическая археография за рубежом. Труды XVI–XVIII веков*. Москва 2001, с. 118–119.

¹⁵ Див.: Wattenbach W. *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. Ed. Lorenz O., Goldmann A. Graz 1966, s. 266.

а згодом у Галіцію, що є частиною Русі: “У захопленому ж місті (Константинополі. – *О. М.*) [швидше] із загальної згоди франків, ніж навіть венеціанців, граф Фландрії [Балдуїн] став імператором, про що оповідають Мартін і Вінцент, що відбулося з відомого названого понтифіка (папи Інокентія III. – *О. М.*). Вказаною імперією (Візантійською імперією. – *О. М.*) володіли латиняни безперервно до часу Олександра (папи Олександра IV. – *О. М.*), тобто впродовж 57 років, як там зазначено. Під час же її падіння правив Аскарій, як пише Кузентін, який негайно сам попрямував через Чорне море до Херсонеса і звідти вирушив до Галатії, яка нині є частиною Русі”¹⁶.

Не викликає сумнівів безпосередній зв’язок повідомлення Я. Длугоша зі звісткою Фіадоні. Вони зазначені під одним роком (1200), обидва містять однакові географічні назви, що визначають маршрут втечі поваленого імператора (Херсонес, Галіція), якого називають одним ім’ям (Аскарій). Я. Длугош додав від себе лише ремарку про привітний прийом, наданий втікачеві руським князем Романом.

Бартоломео дель Фіадоні (бл. 1227 – бл. 1327) жив майже на два століття до краківського каноніка, отже міг безпосередньо спілкуватися з учасниками описуваних подій. Крім того, католицьким авторам, що належали до верхівки Римської церкви (Фіадоні – улюблений учень, послідовник Фоми Аквінського, був єпископом і виконував обов’язки бібліотекаря папи Іоанна XXII), властива значна обізнаність у питаннях зовнішньої політики курії та підвищена увага до подробиць Четвертого Хрестового походу, зокрема, до обставин завоювання Константинополя¹⁷.

¹⁶ “Capta igitur Civitate de communi concordia Francorum, quam etiam Venetorum, Comes Flandriae ibidem est factus Imperator, ut Martinus et Vincentius dicunt, quod intelligo cum assensu dicti Pontificis. Dictum autem Imperium tenuerunt latini usque ad tempora Alexandrini, quod fuit spatium 57 annorum, ut ibi dicitur. Tempore autem suae captionis imperabat Ascarus, ut Cusentinus scribit, qui se statim transtulit versus Ponticum mare Chersonam, et inde se postea contulit Galatiam, quae hodie est pars Russiae”. – Ptolomaei Lucensis Historia ecclesiastica nova / Ed. L. A. Muratori. *Rerum Italicarum scriptores*. Milano 1727, t. XI, col. 1119.

¹⁷ Біографічні відомості про Бартоломео дель Фіадоні (Птоломея з Лукки) та коротку характеристику його історичного світогляду див.: Rossmann H.

Фіадоні багато років був єпископом острова Торчелло. Острів Торчелло, з розташованим на ньому одноіменним містом, знаходиться в північній частині Венеціанської лагуни. Місто мало найтісніші торговельні зв'язки з Візантією і в період розквіту було значно більшим і багатшим від знаменитого сусіда. У XII ст., коли гавань Торчелло почала міліти, його мешканці потроху перебралися до Венеції і разом з венеціанцями взяли участь у Четвертому Хрестовому поході¹⁸. Зрозуміло, що єпископ Торчелло Фіадоні отримав додаткову інформацію щодо завоювання Константинополя від своїх парафіян.

Пишучи про події, Фіадоні відсилається (як до джерела) аж до твору якогось невідомого Кузентіна (“як пише Кузентін...”). За Б. Шмайдлером, ім'я Кузентін (Cusentinus) у Фіадоні позначає хроніста з міста Козенци в Калабрії і може стосуватися відразу кількох осіб. Назва згаданого італійського міста (Cosenza), великого церковного і культурного осередку, в середньовічних джерелах частіше передавалася у формі Cusenza. Під хронікою Кузентіна, на яку неодноразово покликається Фіадоні, слід вважати продовження Анналів архієпископа Ромоальда з Салерно (помер у 1181 р.), складене на архієпископській кафедрі в Козенці, що охоплює період з 1177 по 1264 рр. Остаточну форму цьому творові надав Томазо з Леонтіно, архієпископ Козенци у 1267–1272 рр., який, як і Фіадоні, належав до ордену домініканців¹⁹.

3. Галицько-Волинська Русь, або малоазійська Галатія: перші згадки про Галичину в західноєвропейських джерелах

Проти сприйняття відомостей Длугоша–Фіадоні як достовірних виступив І. Граля. На його думку, автор “Нової церковної

Bartholomeus (Ptolemeus) von Lucca. *Lexikon des Mittelalters*. München; Zürich 1978, bd. I, sp. 1495–1496; Davis Ch. T. Ptolemy of Lucca. *Medieval Italy. An encyclopedia*. Ed. Kleinhenz K. New York–London 2004, vol. 2, p. 938–939.

¹⁸ Див.: *Medieval Italy. An encyclopedia*, vol. 2, p. 1085–1087.

¹⁹ Schmeidler B. Der sogenannte Cusentinus bei Tolomeus von Lucca. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. Hannover 1906–1907, bd XXXII, hft. 1, s. 252–261.

історії” просто переплутав давньоруський Галич і Галичину з іншою історичною областю зі співзвучною назвою – Галатією, розташованою в Малій Азії, а під іменем імператора Аскарія насправді мається на увазі майбутній нікейський імператор Феодор I Ласкар. На думку І. Гралі, у повідомленні Фіадоні–Длугоша йдеться про перебування Феодора Ласкаря у Херсонесі Фракійському і в малоазійській Галатії, з якими була пов’язана діяльність Феодора після його втечі з Константинополя²⁰.

Відзначаючи факт значного поширення в західноєвропейській середньовічній писемності географічного терміна “Галатія” (*Galatia, Galacia*), історик вказує на можливе змішування назв “Галатея” і “Галіція” у XIII–XIV ст., подаючи як приклад твір францисканського ченця Бартоломея Англійського “Про властивості речей” – популярну середньовічну енциклопедію, написану у першій половині XIII ст., якою теоретично міг користуватися Фіадоні²¹.

Бартоломей Англійський, що спирався на “Етимології” Ісидора Севільського (570–636), дійсно частково змішує малоазійську Галатію з європейською Галлацією, що іменується ним також Рутенією. Проте при цьому Галлацію, або Рутенію, він все ж вважав область, розташовану в Європі, а не в Малій Азії: “Галлація – область в Європі, зайнята давніми гальськими племенами, від яких вона і бере свою назву... А край цей (Галлація – *О. М.*) величезний і родючий, що включає велику частину Європи, яка нині багатьма Рутенією зветься”²².

На відміну від малоазійської Галатії, Галлація (Рутенія) повністю вміщується у Європі, “маючи кордони з римськими теренами на сході, із Готією на півночі, з Паннонією на заході, а з Грецією на півдні”²³. Бартоломей Англійський відносить її до території провінції Мезія, яка лише межує з Малою Азією: “Рутія, або Рутена, вона ж провінція Мезії, розташована по кордону

²⁰ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu.

²¹ *Ibid.*, s. 649.

²² Тут і далі перекладається за російським виданням: Матузова В. И. *Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий*. Москва 1979, с. 83.

²³ Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 85.

Малої Азії. І вона в деякій частині своїй називається Галацією, а жителі її колись галатами називалися. Говорять, що до них направив послання апостол Павло²⁴.

У європейських латиномовних джерелах першої половини XIII ст., коли зустрічаються перші згадки про Галичину і місто Галич, для позначення їх використовуються форми *Galacia*, *Gallacia* (Бартоломей Англійський), *Galicia* (Вінцентій Кадлубек, Гервазій Тільберійський)²⁵, або *Galiziae*, *Galiciae*, *Galitiae* (папські булли, угорські королівські грамоти)²⁶, тоді як переважаючою формою позначення малоазійської Галатії залишається *Galatia*.

І. Граля зауважує ще кілька випадків хибної, на його думку, локалізації Галатії, рутенів і русинів у творах деяких європейських середньовічних авторів²⁷. Але чи досить цих даних (які вимагають, на наш погляд, ретельнішого дослідження) для доказу того, що автор “Нової церковної історії” Бартоломео дель Фіадоні переплутав малоазійську Галатію з прикарпатською Галичиною в повідомленні про втечу візантійського імператора від хрестоносців?

Плутанину щодо Галатії в Малій Азії з Галичиною на Русі не можна визнати загальним правилом європейської середньовічної географії. Радше, навпаки, такі випадки правильніше вважати помилкою окремих авторів через непорозуміння.

Західноєвропейські картографи XI–XIII ст. розташовують Галатію виключно в межах Малої Азії, її територія межує з Віфінією, Ісаврією, Каппадокією, інколи простягаючись аж до західного узбережжя півострова, але не переходячи кордонів Європи. Таке розташування Галатії можна побачити на Оксфордській карті XI ст., картах із Дунаєм і знаменитими містами з

²⁴ Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 85.

²⁵ Kętrzyński S. *Ze studiów nad Gerwazym z Tilbury (Mistrz Wincenty i Gerwazy. Provinciale Gerwasianum). Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Kraków 1903, t. 21, s. 172; Матузова В. И. *Английские средневековые источники...*, с. 68.

²⁶ *Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram illustrantia*. Ed. A. Theiner. Romae, 1859? t. I, p. 9–11; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. 1, Ed. G. Fejer. Budae 1829, t. III. P. 31–32, 57.

²⁷ Grala H. *Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu...*, s. 650–651.

“Югуртинської війни” Саллюстія XI–XIII ст., карті з Арнштайнської Біблії 1172 р., карті з “Поєми про Олександра” XIII ст., англійській карті XIII ст. із зібрання Бодлеянської бібліотеки (Оксфорд), Верчелльській карті XIII ст., що походить з Південної Франції²⁸. Таку ж локалізацію Галатії можна прослідкувати на італійських портоланах XIV–XV ст.²⁹. Саме морські навігаційні карти (портолани) італійських мореплавців і картографів були найточнішими і найпоширенішими в Європі³⁰. В межах Малої Азії Галатія поміщена на знаменитій карті Ангеліно Дульцера (більше відомого як Ангеліно де Далорто) 1325–1330 рр.³¹, карті Марко і Франческо Пізігані 1367 р., на анонімних картах і атласах XVI ст. із зібрання Бібліотеки Ватикану та ін.³²

Середньовічна Галатія локалізувалася приблизно в тих самих кордонах, що й однойменна римська провінція, яка отримала свою назву від грецького варіанту позначення східних кельтів, що розселилися у центральній частині Малої Азії в першій половині III ст. до н. е.³³ Галатія та її столиця Анкіра (сучасна Анкара) знаходилися в центрі важливих історичних подій і були добре відомими в середземноморських країнах Європи³⁴.

²⁸ Чекин Л. С. *Картография христианского средневековья VIII–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий*. Москва 1999, с. 35, 48, 50, 53, 57, 136.

²⁹ Про портолани див.: Багров Л. *История картографии*. Москва 2004, с. 60–69; *The History of Cartography*. Ed. by J. B. Harley and D. Woodward. Chicago; London 1987, vol. I, p. 371–456.

³⁰ За новітніми даними, від першого періоду розвитку портоланів (до 1500 р.) до нас дійшло більш як 180 карт та атласів (Kupcik I. *Münchner Portolankarten: Kunstmann I–XIII und zehn weitere Portolankarten: überarbeitete und ergänzte Neuauflage des Originalwerkes von Friedrich Kunstmann aus dem Jahr 1859 mit 13 erneuerten Farbtäfelu sowie zehn weitere Seekarten von Anfang des 16. Jahrhunderts, einschliesslich der seit 1945 verschollenen Seekarten aus Münchner Sammlungen*. München 1998, s. 9–10).

³¹ Див.: Oldham R. D. The Portolan Maps of the Rhône Delta: A Contribution to the History of the Sea Charts of the Middle Ages. *The Geographical Journal (Royal Geographical Society)*. London 1925, vol. 65 (5).

³² Димитров В. *България в средновековната морска картография (XIII–XVI вв.)*. Софія 1984, табл. 7, 10, 43, 54, 61, 66.

³³ Про римську провінцію Галатію див.: Ранович А. *Восточные провинции Римской империи в I–III вв.* Москва 1949, с. 104 і далі.

³⁴ Див.: Wickham Ch. *Framing the early Middle Ages Europe and the Mediterranean 400–800*. Ed. Oxford; New York 2005, p. 406–411, 418, 426, 435, 439–440, 461–462, 529, 567–568, 599.

У часи Четвертого Хрестового походу Галатія, вже завойована турками-сельджуками, вона співвідноситься з колишніми малоазійськими фемами Візантії – Вукелларією, Вірменією, Харсіаном і Каппадокією³⁵.

На італійських картах першої половини XIV ст. з'являється і прикарпатська Галичина зі столицею у місті Львові, що була, на думку їх укладачів, частиною Русі. Галичина і Львів позначені, наприклад, на згаданому портолані Ангеліно де Далорто, і цей випадок, мабуть, є першим відомим нині фактом фіксації названих об'єктів у західноєвропейській картографії. Назва Галичини на карті Далорто (*Rutenia sive Gallacia*) за своїм написанням відрізняється від прийнятих у латиномовній Європі позначень малоазійської Галатії³⁶.

Щоправда, у звістці Фіадоні назва “Галація” передається інакше – відповідно до традиційного написання назви малоазійської Галатії – “*Galatia*” (“*Galatiam, quae hodie est pars Russiae*”). Майже таку ж форму (*Galatha*) ми зустрічаємо і в документах папи Іоанна XXII, а саме в двох його листах до київського єпископа-електа Генріха, що датуються 1320 і 1321 рр.: “*ecclesia Kioviensis in confinibus Ruthenorum et Tartarorum, qui antiquitus Galathae vocabantur*”³⁷.

Проте важко припустити, аби високопоставлені ієрархи Римської церкви, якими були Томазо з Леонтіно і Бартоломео дель Фіадоні, що писали її історію на рубежі 60–70-х рр. XIII ст. і на самому початку XIV ст., могли переплутати область в Малій Азії, з давньоруською Галичиною лише внаслідок співзвуччя цих назв.

Адже на той час вже були отримані відомості про Галицько-Волинську Русь, які подав спеціальний посланець папи Інокентія IV францисканець Джованні дель Плано Карпіні, котрий у листопаді 1247 р. повернувся з поїздки до Монголії та Русі. У

³⁵ Belke K. *Galatien und Lykaonien*. Wien, 1984 (Tabula imperii Byzantini. Bd. 4), s. 39–40.

³⁶ Кольорову репродукцію портолану Ангеліно де Далорто див.: *Історія Львова*. Гол. редкол. Я. Ісаєвич. Львів 2006, Т. I. Вклейка між с. 56–57.

³⁷ Welykuj A. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (1075–1953). Roma 1953, t. I, nr. 37, p. 56; nr. 38, p. 57.

написаній відразу після повернення “Історії монголів” разом з правителями Чернігова і Суздаля Плато Карпіні називає також галицького і волинського князів Данила і Василька Романовичів, причому Данила, єдиного серед руських князів, папський посол іменує “русським королем”³⁸.

У листопаді 1253 р. Данила Романовича короновано королівською короною, привезеною посланцем папи Інокентія IV³⁹. Трохи раніше (бл. 1214 р.) інший правитель Галича, угорський принц Коломан отримав королівську корону від папи Інокентія III⁴⁰. Сумнівно, чи про ці факти могли не знати ієрархи Римської церкви, сучасники Плато Карпіні та Данила Романовича, єпископи Козенци і Торчелло, один із яких, до того ж, був папським бібліотекарем.

Насправді, не могли ж в Італії або у французькій резиденції пап в Авіньоні (де, вочевидь, працював Фіадоні як папський бібліотекар) думати, що королівські корони, які призначалися правителям Галичини Коломану і Данилові, були відіслані папськими легатами не до Русі, а кудись до Малої Азії. Ось чому, використовуючи форму “Galatia”, ідентичну назві римсько-візантійської малоазійської провінції, щоб уникнути непорозумінь, Фіадоні, а вслід за ним і Длугош, у звістці про втечу візантійського імператора з Константинополя, спеціально уточнюють, що втікач вирушив у Галацію, яка є частиною Русі.

4. Про ім'я та особу імператора Аскарія

Не витримує критики і припущення І. Гралі про те, що під ім'ям Аскарія в звістці Фіадоні–Длугоша міг ховатися Феодор Ласкар. Цей знатний вельможа, хоча й поріднився з Олексієм III, одружившись з його донькою Анною⁴¹, ніколи не правив

³⁸ Иоанн де Плато Карпини. *История монголов*. Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*. Введ., пер. и прим. А. И. Малеина. Санкт-Петербург 1911, с. 66–67, 81.

³⁹ *Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т. II, стб. 827.

⁴⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana*. Cracoviae 1914, t. III, nr 3; Детальніше див.: Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Bialego*. Lwów 1925, s. 295–299.

⁴¹ Про цей шлюб повідомляє Микита Хоніат: Никита Хоніат. *История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина*. Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. Санкт-Петербург 1862, т. II, с. 225.

у Константинополі. За часів облоги і здобуття візантійської столиці хрестоносцями він не міг сприйматися як імператор. “Якимось греком”, що захопив землю “по іншу сторону Рукава (тобто Босфору і Дарданелл. – *О. М.*)”, вважав його, наприклад, Жоффруа де Виллардуен⁴².

Феодор Ласкар не міг втекти з Константинополя під час облоги міста хрестоносцями. На відміну від Олексія III, Феодор Ласкар, як і його брат Костянтин, брав найдіяльнішу участь в обороні. У період між 7 і 17 липня 1203 р. під час однієї з вилазок ромеїв Феодора полонили латиняни, після чого декілька місяців він перебував в ув’язненні. Про такі подробиці його біографії в одній із своїх промов пише видатний візантійський історик і царедворець Микита Хоніат⁴³. Час і обставини звільнення Феодора не повністю з’ясовано⁴⁴.

Не будучи правителем ані в столиці, ані в будь-якій іншій частині імперії, Феодор Ласкар під час облоги Константинополя хрестоносцями, зрозуміло, не міг сприйматися в європейській хроніці як імператор. За відомостями Альбріка з монастиря Трьох Джерел, після здобуття Константинополя і утворення Латинської імперії, Феодор Ласкар ще перебував у столиці та намагався вести переговори з Балдуїном Фландрським, пропонуючи обрати себе імператором ромеїв і обіцяючи за це завоювати територію Малої Азії, приєднавши її до Латинської імперії⁴⁵.

---

⁴² Тут і далі перекладається за російським виданням: Жоффруа де Виллардуен. *Завоевание Константинополя*. Пер., ст. и комм. М. А. Заборова. Москва 1993, с. 80. – Французький маршал іменує Феодора Ласкаря “Тольдо л’Аскар”.

⁴³ Nicetae Choniatae. *Orationes et epistulae*. Rec. I. A. van Dieten. Berolini; Novi Eboraci 1972, p. 126.

⁴⁴ Про різні версії діяльності і статусу Феодора Ласкаря у 1203–1205 рр. див.: Sinogowitz B. Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzug (1204–1205). *Buzantinische Zeitschrift*. München 1952, bd. 45, s. 345–352; Oikonomides N. La décomposition de l’empire byzantin a la veille de 1204 et les origines de l’empire de Nicée: a propos de la “Partitio Romaniae”. *XVe Congrès International d’études Byzantines. Rapports et co-rapports*. Athènes 1976, p. 23–25; Lampisidis O. Wunderbare Rettung des Theodores Laskaris durch den Erzengel Michael. *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Wien 1977, bd. 26, s. 125–127.

⁴⁵ Albrici monachi Triumfontium Chronikon. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae 1874, t. XXIII, p. 885–886.

Суверенним правителем Ласкар став лише тоді, коли після кількох невдач зміг утвердитися в Нікеї. Прийняття ж ним імператорського титулу сталося ще пізніше. На думку більшості сучасних дослідників, він був проголошений нікейським імператором лише навесні або влітку 1206 р.⁴⁶ Після декількох років впертої боротьби Феодору Ласкару вдалося підпорядкувати всіх своїх головних суперників, укласти мир з Латинською імперією, а в березні 1207 р. коронуватися як імператор Нікеї⁴⁷.

Зрозуміло, що Фіадоні, як і його попередник Кузентін, повідомляючи про втечу візантійського імператора з Константинополя під час його першої облоги, мали на увазі діючого на той момент василевса, а не когось, хто стане імператором лише через кілька років і правитиме в іншій частині імперії. Інакше доведеться визнати, що Фіадоні та Кузентін вважали, ніби Феодор Ласкар правив імперією ще до завоювання Константинополя хрестоносцями.

І. Граля вважає, що в Італії в другій половині XIII – на початку XIV ст. нікейський імператор Феодор I Ласкар був відомішим, ніж його попередник – візантійський імператор Олексій III⁴⁸, з чим можна було б погодитися. Однак це аж ніяк не означає, ніби Фіадоні помилково вважав, що правителем Константинополя під час першої облоги хрестоносцями був Феодор Ласкар⁴⁹. Для такої версії потрібні додаткові докази.

У всіх відомих нині джерелах XIII ст., як візантійських, так і західноєвропейських, під час першої облоги Константинополя як імператор Візантії згадується Олексій III, він же й утік з міста липневої ночі 1203 р. Всі інші правителі, що прийняли титул імператора, з'явилися на території Візантії пізніше⁵⁰.

⁴⁶ Angold M. *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea. 1204–1261*. London 1975, p. 13, 37; Σταυρίδου-Ζαφράκα Α. *Νίκαια καί Ηπειρος τον 13ο αιώνα*. Θεσσαλονίκη 1990, ε. 55.

⁴⁷ Жаворонков П. И. Империя в изгнании. Вместо предисловия. Георгий Акрополит. *История*. Пер., вступ. ст., комм. и прил. П. И. Жаворонкова. Санкт-Петербург 2005, с. 7.

⁴⁸ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 651.

⁴⁹ Ibid. Passim.

⁵⁰ Саме так подають справи Микита Хоніат та Георгій Акрополит, а також Жоффрау де Віллардуен, Робер де Кларі, Гунтер Періський, *Devastatio Constantino-*

Таку ж картину змальовують й італійські джерела XIII–XIV ст., проводячи чітку різницю між Олексієм III та іншими правителями, що прийняли титул імператора (Генуезькі та Пізанські аннали, Хроніка Салімбене де Адам та ін.). Сучасник Кузентіна і Фіадоні францисканець Салімбене де Адам (Салімбене Пармський) у своїй Хроніці, написаній між 1283 і 1288 рр., під 1203 р. відзначає втечу Олексія III з Константинополя і коронацію Олексія IV, а під 1204 р. повідомляє про обрання греками нового імператора на ім'я “Аскарі”, що невдовзі втік зі столиці⁵¹.

Ім'я “Аскарій” (Ascarus), назване Кузентіном і Фіадоні (а вслід за ними і Длугошем) щодо візантійського імператора, який втік з Константинополя, в західноєвропейських середньовічних джерелах (насамперед у французьких та італійських) є одним із варіантів написання родового імені Ласкарів⁵².

У Феодора Ласкаря, як відомо, був брат Костянтин, що також займав високе становище при дворі Олексія III⁵³. У ніч на 13 квітня 1204 р., після втечі з Константинополя Олексія V Мурчуфла, Костянтина було проголошено новим імператором,

---

politana, Арнольд Любекський, Діяння єпископів Гальберштадських, Суассонський Анонім, Альбрік з монастиря Трьох Джерел, Ральф з Коггсхолла та ін. Як діючий імператор Візантії в період підготовки Четвертого Хрестового походу і першої облоги Константинополя Олексій III значиться у посланнях папи Інокентія III, у реляціях графа Гюго де Сен-Поля та ін. – Див.: Noble P. S. *Eyewitnesses of the Fourth Crusade – the War against Alexius III*. RMS. Reading 1999, vol. 25; Andrea A. J. *Contemporary sources for the fourth crusade*. Leiden; Boston; Köln 2000; Whitbi M. *Byzantines and crusaders in non-Greek sources, 1025–1204*. Oxford; New York 2007.

⁵¹ Салімбене де Адам. *Хроніка*. Пер. с лат., стаття и комент. О. Ф. Кудрявцева, И. С. Култышевой, С. С. Прокопович (и др.). Москва 2004, с. 32–33. Про час і обставини створення хроніки див.: Кудрявцев О. Ф. “Хроніка” францисканца Салімбене де Адам: историописатель и время. *Там само*, с. 829–830.

⁵² Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 18, anm. 20; Grala H. *Tradicija dziejopisarska o powstanie władcy Bizancjum w Haliczu...*, s. 643–644.

⁵³ Про Костянтина Ласкаря і його політичну діяльність у 1203–1205 рр. див.: Жаворонков П. И. У истоков образования Никейской империи (оценка деятельности Константина XI Ласкаря). *Византийский временник*. Москва 1977, т. 38, с. 30–35; Savvidēs A. G. C. *Constantine XI Lascaris. Uncrowned and Ephemeral “Basileus of the Rhomaioi” after the Fall of Constantinople to the Fourth Crusade. 1204–1205*. *Βυζαντιακά*. Θεσσαλονίκη 1987, т. 7, р. 141–174; Eusdem Συμπληρωματικά στοιχεία για τον εφήμερο Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ Λάσκαρι (1204–1205). *Βυζαντιακά*. Θεσσαλονίκη 1999, т. 19, ε. 195–210.

проте, переконавшись у ненадійності свого становища, через кілька годин він утік з міста⁵⁴.

Таким чином, Костянтин Ласкар має значно більше формальних підстав вважатися “імператором Аскарієм”, що втік від хрестоносців з Константинополя (у повідомленні Фіадоні–Длугоша), ніж його брат Феодор. Проте обставини біографії обох братів виключають можливість їх перебування в Галицько-Волинській Русі⁵⁵.

Хоча форма “Аскарій”, яку використовують Фіадоні–Длугош, перш за все вказує на представника роду Ласкарів, це ще не означає, що дане ім’я не могло бути застосоване до представника іншої династії.

Як справедливо зауважив М. Котляр, у деяких іноземних джерелах, особливо арабських, починаючи з XIII ст., всі візантійські імператори іменуються незалежно від їх справжніх імен “Ласкарями”; ця “збірна” назва поширювалася не лише на правителів з роду Ласкарів, але й на Палеологів⁵⁶. Додамо, що і руські літописці родовим ім’ям Ласкарів інколи позначали правителів з інших династій, у тому й представників роду Ангелів. Наприклад, у Руському хронографі редакції 1512 р. правителем Фессалії, Іллірії і Солуні названий Феодор Ласкар⁵⁷, насправді ж ці землі перебували під владою Феодора Дуки Ангела, імператора Фессалонікійського⁵⁸.

Не можна виключати, що родове прізвисько знаменитої династії згодом могло бути перенесене іноземними авторами не лише на її наступників, але й на найближчих попередників, зокрема на Олексія III, тестя Феодора Ласкаря. Це є ймовірним, адже сам Олексій цурався свого патроніму “Ангел”, прагнучи замінити його на інше, яке належало, на його думку, більш славній

⁵⁴ Sinogowitz B. Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzug..., s. 352–353.

⁵⁵ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 647–649.

⁵⁶ До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р., с. 116; *Дипломатия Южной Руси...*, с. 95.

⁵⁷ *Полное собрание русских летописей*. Москва 2005, Т. XXII, с. 392.

⁵⁸ Див. про нього: *Η γενεαλογία των Κομνηνών*. Θεσσαλονίκη 1984, т. 2, ε. 548–637.

династії, на що прямо вказує Микита Хоніат: “Залишивши прозвання Ангела, цар Олексій почав іменувати себе Комніном, – чи тому, що його власне прізвисько здавалося йому не досить славетним як залишок комніновської знаменитості, або тому, що хотів таким чином разом зі своїм братом (Ісааком II. – *О. М.*) поховати і його прізвисько”⁵⁹.

В офіційних документах і на монетах, що дійшли до наших часів, Олексій III також іменується Комніном⁶⁰. Серед правителів Візантії взагалі існував звичай міняти своє родове ім’я, виходячи з міркувань престижу⁶¹.

За відомостями Альбріка з монастиря Трьох Джерел, Олексій III користувався також ім’ям Андроник, прийнятим на честь одного зі своїх попередників з династії Комнінів – імператора Андроника I. Описуючи правління і вигнання Олексія, Альбрік разом з ім’ям Кіролексій (*Kyralexius*) часто використовує його друге ім’я – Андроник⁶².

Необхідно визнати, що навіть якщо в папському оточенні через декілька десятиліть після закінчення Четвертого Хрестового походу і могли забути або переплутати ім’я візантійського імператора, все одно у повідомленні про втечу василевса з обложеної столиці бралось до уваги лише того правителя, який був візантійським імператором під час першої облоги міста. Ним міг бути тільки Олексій III. Фіадоні, а також і Длугош, не називають його особистого імені, а вказують лише родове. На наш погляд, вірогіднішим є застосування пізнішими хроністами щодо особи Олексія III родового імені Ласкарів (дійсно, добре відомого в Західній Європі з причини їх багатолітньої боротьби з Латинською імперією), ніж пошуки можливостей ототожнення

---

⁵⁹ Тут і далі перекладається за російським виданням: Никита Хониаг. *История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина*. Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. Санкт-Петербург 1862, т. II, с. 147.

⁶⁰ Treu K. *Byzantinische Keiser in den Schreiberntotizen griechischer Handschriften*. *Byzantinische Zeitschrift*. 1972, bd. 65, hft. 1, s. 19; Sear D. R. *Byzantine Coins and their Values*. London 1974, p. 356–368.

⁶¹ Чеснокова Н. П. Византийская династическая идея эпохи Комнинов и Ангелов (конец XI – начало XIII вв.). *Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 год*. Москва 2004, с. 196.

⁶² *Albrici monachi Triumphontium Chronikon...*, p. 879–887.

Олексія з кимось із сучасних йому представників цієї династії – Феодором або Костянтином.

5. Херсонес Фракійський чи Херсонес Таврійський?

Інше припущення І. Гралі, за яким Аскарій спочатку втік нібито до Херсонеса Фракійського, а потім до Галатії, явно суперечить вказівці Фіадоні про те, що шлях втікача з Константинополя проходив через Чорне море.

Херсонес Фракійський або Галліполі (Gelibolu, Çanakkale, Καλλιπόλις) – назви, що носять місто і півострів, які із заходу омиває Егейське море, а зі сходу Дарданелли, розташований на південь від Константинополя, тобто в протилежному напрямку від Чорного моря⁶³. Зрозуміло, що дістатися з Константинополя до Херсонеса Фракійського через Чорне море неможливо. Більше того, якщо припустити, що візантійський імператор втік із столиці до Херсонеса Фракійського, то доведеться визнати, що він шукав порятунку, прямуючи назустріч військам своїх ворогів.

Усі західноєвропейські автори XIII ст., чий твори є нині головним джерелом з історії Четвертого Хрестового походу (Жоффруа де Віллардуен, Робер де Кларі, Альбрік з монастиря Трьох Джерел та ін.), описуючи шлях хрестоносців до Константинополя, в один голос стверджують, що війська просувалися з півдня, тобто зі сторони Егейського моря і Дарданелл. У кінці травня 1203 р. флот хрестоносців залишив острів Корфу, де лицарі провели близько трьох тижнів дорогою із Задара. Обігнувши Пелопоннес, від острова Андрос кораблі хрестоносців підійшли до Дарданелл і на початку червня взяли розташоване на самому початку цієї протоки місто Абідос, що стало базою для подальшого просування до столиці імперії. Підтягнувши резерви і поповнивши запаси харчів, флот пішов протоками далі і в кінці червня дістався монастиря св. Стефана, розташованого у п'яти милях на південь від фортеці Сім Веж. Звідси кораблі хрестоносців увійшли до гавані Константинополя⁶⁴.

⁶³ Див.: Soustal P. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. Wien 1991 (Tabula imperii Byzantini. Bd 6).

⁶⁴ Див.: Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 32–33, 250–251; Робер де Кларі. *Завоевание Константинополя*. Пер., ст. и комм.

Сумнівним здається припущення І. Гралі про те, що Фіадоні або Кузентін могли сплутати Херсонес Таврійський із Херсонесом Фракійським, а Чорне море з морем Егейським або Дарданеллами лише на тій підставі, що за договором про розподіл візантійських земель між хрестоносцями 1204 р. територія Херсонеса Фракійського відійшла до венеціанців. І, оскільки про це важливе придбання було добре відомо в Італії, назва “Херсонес” за часів Кузентіна нібито асоціювалася з Херсонесом Фракійським⁶⁵.

Не менш відомими в Італії та й у всій Європі стали численні італійські колонії, засновані в Причорномор’ї і Призов’ї в XIII–XIV ст. Венецією, Генуєю і Пізою. Центром цих колоній був Крим, освоєння якого італійськими купцями почалося ще в XII ст. і набуло масового характеру відразу ж після завоювання Константинополя і створення Латинської імперії⁶⁶. Під владою венеціанців, а потім генуезців давні торговельні центри Криму, – перш за все, Феодосія (Кафа), Боспор (Керч) та Солдайя (Судак) – перетворилися на найбільші центри міжнародної торгівлі середньовіччя⁶⁷. Вже у XIII ст. в Італії існували детальні лоції Чорного моря з вказівкою основних судноплавних річок, мисів, проток і лагун уздовж його західного і північного берегів⁶⁸. У перші десятиліття XIV ст. на італійських портоланах з’явилися реалістичні зображення берегових ліній Чорного і Азовського морів з усіма їхніми бухтами, мисами і півостровами (портолани Джіованні да Каріквано початку XIV ст., П’єтро Весконт

М. А. Заборова. Москва 1986, с. 31; Albrici monachi Triumphontium Chronikon..., р. 883.

⁶⁵ Grala H. Tradycija dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 652.

⁶⁶ Schaube A. *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*. München; Berlin 1906, s. 238–239.

⁶⁷ Див.: Секиринский С. *Очерки истории Суружа в IX–XV веках*. Симферополь 1955; Соколов Н. П. *Образование Венецианской колониальной империи*. Саратов 1963, гл. 12; Якобсон А. Л. *Крым в средние века*. Москва 1973; Еманов А. Г., Попов А. И. *Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Отв. ред. В. Н. Королев. Ростов-на-Дону 1988.

⁶⁸ Todorova E. More about Vicina and the West Black Sea Coast. *Etudes balkaniques*. Sofia 1978, t. XIV, nr. 2; *Её же*. Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья. *История СССР*. 1989, № 1.

1311 р., Пауліно Міноріти 1320 р., Маріно Санудо 1321 р., вже загаданий портолан Ангеліно де Далорто та ін.)⁶⁹.

Стверджувати, що італійський хроніст початку XIV ст. переплутав Херсонес Фракійський із Кримом і Галичину із Галатією, а під ім'ям імператора Аскарія мав на увазі Феодора Ласкаря можна було б, вказавши факти, що підтверджували б перебування останнього в Галліполі і в Галатії після звільнення з латинського полону. Але таких фактів немає. Діяльність Феодора Ласкаря в 1204–1205 рр. дійсно розгорталася в Малій Азії, але вона ніяк не пов'язана з територією Галатії. Не прийнятий жителями Нікеї, які вже визнали імператором його брата Костянтина, Феодор пішов до району Пруси. Оплотом його боротьби з латинянами і суперниками з середовища грецької аристократії були Південна Віфінія та Місія, а також район Смірни. Ці території й стали колискою майбутньої Нікейської імперії⁷⁰. Розташовані далі на схід землі Галатії на час описуваних подій перебували у складі Іконійського султанату⁷¹.

6. Імператор Олексій III у вигнанні

Не лише Фіадоні, але й деякі сучасники подій у своїх повідомленнях засвідчують, що з обложеної столиці в ніч на 18 липня 1203 р. імператор втік на північ, і його шлях дійсно проходив через Чорне море. Найповніші відомості подає Микита Хоніат, вказуючи важливі подробиці події й місце, де сховався втікач: “Повідомивши про своє рішення деяким зі своїх довірених і родичів, узявши також з собою доньку Ірину, десять центенаріїв золота і різні царські прикраси, зроблені з коштовних каменів і яскравих перлів, цар біля першої зміни нічної варти з

⁶⁹ Калинина Т. М., Подосинов А. В. Азовское море в античной, средневековой европейской и в арабской картографии. *Ad fontem / У источника. Сб. ст. в честь С. М. Капитанова*. Отв. ред. С. О. Шмидт. Москва 2005, с. 112, прим. 27; Джексон Т. Н., Коновалова И. Г., Калинина Т. М., Подосинов А. В. “Русская река”. *Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии*. Москва 2007, с. 68.

⁷⁰ Жаворонков П. И. У истоков образования Никейской империи..., с. 32.

⁷¹ Див.: Savvidēs A. G. C. *Byzantium in the Near East its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians, of Cilicia and the Mongols. 1192–1237*. Thessalonikē 1981.

усією можливою поспішністю полетів до Девельта, де вже наперед приготував собі притулок”⁷².

Девельтом візантійці називали теперішній Бургас – портове місто, розташоване на березі Чорного моря поблизу болгарського кордону⁷³.

Перебування Олексія III у Девельті, судячи з тексту Микити Хоніата, тривало недовго. Невдовзі “колишній цар” перебрався до Адріанополя “у надії знову повернути собі царський престол”⁷⁴. Проте новий імператор Олексій IV разом з найнятими за гроші військами Боніфация Монферратського, негайно вирушив у похід проти свого поваленого дядька, змусивши його залишити Адріанополь й “бігти ще набагато швидше і набагато далі, ніж раніше”⁷⁵. Очевидно, історик мав тоді на увазі втечу Олексія Ангела за межі імперії. Це впливає з наступного повідомлення про те, що Олексій IV, переслідуючи втікача, “обійшов міста Фракії, влаштував їх управління, або, краще сказати, обібрав їх начисто”; ніде не знайшовши свого дядька, повернувся до Константинополя⁷⁶.

Далі у своєму оповіданні Хоніат переходить до інших подій і на значний час втрачає із зору поваленого імператора. Олексій III знову потрапив історикові на очі лише через рік, коли восени 1204 р. з’явився у Ларіссі і з’єднався з військами правителя Корінфа Лева Стура⁷⁷.

Продовжувач Микити Хоніата Георгій Акрополіт певною мірою дозволяє заповнити недостатність відомостей про мандрівки Олексія Ангела. Щоправда, його свідчення про маршрут втечі Олексія з Константинополя відрізняються від даних Хоніата: “Імператор же Олексій Ангел, таємно втікши з Констан-

---

⁷² Тут і далі перекладається за російським виданням: Никита Хоніат. *История...*, с. 283.

⁷³ *O city of Byzantium: annals of Niketas Choniates*. Ed. H. J. Magoulias. Detroit 1984, p. 404.

⁷⁴ Никита Хоніат. *История...*, т. II, с. 296.

⁷⁵ Там само, с. 297.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само, с. 369.

тинополя, прибув до Філіппополя, але, неприйнятий мешканцями, подався до Мосінополя і там вирішив зупинитися”⁷⁸.

У своєму викладі подій Акрополіт також припускається значного хронологічного пропуску: перебування Олексія у Мосінополі слід віднести до весни–літа 1204 року.

Про це свідчить інше повідомлення Акрополіта, а також розповідь Віллардуена про те, що під час перебування Олексія Ангела у Мосінополі до нього після втечі з Константинополя прибув черговий імператор Олексій V Мурчуфл, який убив свого попередника Олексія IV і на деякий час захопив трон⁷⁹. За наказом Олексія Ангела Мурчуфла осліплено під час відвідин лазні у Мосінополі⁸⁰.

Якщо враховувати, що з Константинополя Мурчуфл утік 12 квітня 1204 р., прямуючи до свого тестя в Мосінополь (незадовго до того він одружився з донькою Олексія III Євдокією)⁸¹, то і появу у Мосінополі самого Олексія III слід, ймовірно, датувати квітнем 1204 р.⁸² Уже в середині червня латинський імператор Балдуїн (Бодуен) I підійшов з військами до Мосінополя й змусив Олексія тікати до Фессалонік⁸³.

На початку серпня 1204 р. Фессалоніки перейшли під владу імператора Балдуїна I, а згодом були передані ним Боніфацію Монферратському⁸⁴. Олексій Ангел знову мусив рятуватися втечею і, за словами Хоніата, “прихистився в Темпейських ущелинах Фессалії”. Пізно восени 1204 р. у фессалійському місті Лариссі Олексій приєднався до військ Лева Стура, що захопив

⁷⁸ Тут і далі перекладається за російським виданням: Георгий Акрополит. *История...*, с. 50.

⁷⁹ Про цього візантійського правителя див.: Hendrickx B., Matzukis C. Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign, and Death (? – 1204). *Ελληνικά. Θεσσαλονίκη* 1979, т. 31.

⁸⁰ Георгий Акрополит. *История...*, с. 50; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 69–70.

⁸¹ *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. A. P. Kazhdan. New York; Oxford 1991, vol. I, p. 66.

⁸² Prinzing G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens..., s. 5.

⁸³ Георгий Акрополит. *История...*, с. 50; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 70.

⁸⁴ Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 72, 76–77.

владу у Середній Греції та в Пелопоннесі, видавши за нього свою доньку Євдокію⁸⁵.

Після цього Олексій Ангел на деякий час перемістився до Корінфа, столиці свого нового зятя. Проте ранньої весни 1205 р., коли Корінф обложили війська Боніфація Монферратського, Олексій, що намагався втекти з міста, був узятий у полон і висланий до фессалійського міста Алмір (на березі затоки Воло)⁸⁶. При цьому Боніфацій відняв у нього всі царські інсигнії та відіслав їх до Константинополя імператорові Балдуїну⁸⁷.

Невдовзі экс-імператора перевезено у Фессалоніки, а звідти під конвоєм на галері він був відправлений до Генуї, а потім – до замку Монферрат, де пробув кілька років. Лише у 1208 або 1209 р. його двоюрідний брат Михайло I Ангел, правитель Епіра, за великі гроші зумів викупити Олексія з полону⁸⁸.

Георгій Акрополіт повідомляє подробиці останніх років життя імператора⁸⁹. Недовго пробувши у Михайла I, Олексій III приблизно у 1210 р. прибув до іконійського султана Гійаса ад-діна Кай-Хосрова I і разом із ним 17 червня 1211 р. взяв участь у битві під Антіохією з нікейським імператором Феодором I Ласкарем. Битва закінчилася загибеллю Кай-Хосрова і взяттям у полон Олексія⁹⁰. Згідно з описами Феодора Скутаріота (автора доповнень до Історії Георгія Акрополіта), в Нікеї, на вимогу членів синкліта та війська Олексій був осліплений⁹¹. Після цього його було заслано у монастир, де він невдовзі й помер⁹².

⁸⁵ Никита Хониат. *Історія...*, т. II, с. 369.

⁸⁶ Κορδῶσης Μ. Ε. Ο ἐκπτώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' στη Μακεδονία και Θεσσαλία. *Διεθνές Συμπόσιο "Βυζαντινή Μακεδονία". 324–1430*. Θεσσαλονίκη 1995, ε. 168–169.

⁸⁷ Никита Хониат. *Історія...*, т. II, с. 385; Жоффруа де Виллардуэн. *Завоевание Константинополя...*, с. 79.

⁸⁸ Loenertz R.-J. Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe. *Byzantion*. Bruxelles 1973, t. 43, p. 370–376.

⁸⁹ Георгий Акрополит. *Історія...*, с. 52–54.

⁹⁰ Див.: Жаворонков П. И. Nikejsko-latinjskie i nikejsko-sel'džukskie otnošenija v 1211–1216 gg. *Византийский временник*. Москва 1976, т. 37, с. 48–50.

⁹¹ Theodori Scutariotae. *Additamenta. Georgii Acropolitae. Opera*. Ed. P. Wirth. Stuttgart 1978, vol. I, p. 278.

⁹² Більш детальні відомості про біографію Олексія III в період після втечі з Константинополя див.: Ferjančić B. *Rapports entre Grecs et Latins après 1204*. *Зборник*

7. Перебування екс-імператора в Болгарії і переговори з царем Іваном Калояном

У бурхливій біографії Олексія Ангела в період, коли він був позбавлений імператорського трону, є лише один, порівняно невеликий часовий проміжок, який виявився неосвітленим у хроніках візантійських істориків XIII ст.: від серпня 1203 р., коли екс-імператор залишив Адріанополь, до квітня 1204 р., коли він з'явився у Мосінополі. Відсутність у візантійських джерелах відомостей про Олексія III, що стосуються осені–зими та ранньої весни 1203–1204 рр., мабуть, пояснюється тим, що весь цей час він знаходився поза межами імперії.

Ця прогалина може бути заповнена завдяки свідченню ще одного сучасника описуваних подій – автора анонімною хроніки, відомої під назвою “Балдуїн Константинопольський”. За відомостями цього джерела, незабаром після втечі з Константинополя Олексій Ангел з'явився в межах Болгарського царства, прямуючи до царя Івана Калояна: “І так увійшовши до Константинополя і розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, оскільки разом з п'ятьма тисячами людей [він] тікає до Іоанна, короля Валахії”⁹³.

Наведене свідчення заслуговує на довіру, оскільки походить з джерела, що виникло, за наявними даними, не пізніше 1219 р.⁹⁴ Отже, звістка про втечу Олексія до Болгарії належить до найближчих за часом виникнення до описуваної події і укладена, до того ж одним з її очевидців. Про втечу візантійського імператора з Константинополя до “Валахії” повідомляється у Генуезьких анналах (у частині, складеній продовжувачем Каффаро і доведеної до 1293 р.)⁹⁵.

радова. *Византолошки институт Српске академике наука*. Београд 1967, књ. 10, с. 174–176; Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 1–15.

⁹³ “Et sic intrantes Constantinopolim et Alexium quaerentes minime inveniunt; nam cum quinque millibus hominum fugam capit versus Johanem, regem Valahiae”. – Balduinus Constantinopolitanus. *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta*. Wien 1856, vol. XII, p. 297.

⁹⁴ Klimke J. *Die Quellen zur Geschichte des 4. Kreuzzuges*. Breslau 1875, s. 58; Mirdita Z. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb 2004, s. 42.

⁹⁵ *Annales Januenses [Caffari]*. Ed. G. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae 1863, t. XVIII, p. 123.

Перебування Олексія III у Болгарії та переговори з царем Іваном Калояном підтверджуються також двома документами Охридського архієпископства, датованими 1218–1219 рр. У одному з актів Охридського синоду, а також у листі архієпископа Димитрія Хоматіана до митрополита Керкіри Василя Педіадіту йдеться про нещодавні переговори візантійського імператора та константинопольського патріарха з царем і патріархом Болгарії⁹⁶.

Зокрема, у вказаних документах, які майже дослівно повторюють один одного, читаємо про те, що деякий час тому “влада імператора на Заході” була “вся переміщена до Болгарії”. Це сталося тоді, “коли сам імператор, втікач з Константинополя, знаходився в скруті”. В цей же час константинопольський патріарх “був у переговорах із царем Болгарії, а також із болгарським патріархом”; “тоді ці переговори були природні, тому що вони (болгари. – О. М.) мали [своїх] єпископів у тих областях, які знаходилися під їх владою, оскільки вони залишили надію на відновлення влади Візантії”. Для датування описуваних подій важливою є вказівка на те, що вони відбувалися “під час натиску латинян і зникнення монархії”⁹⁷.

Очевидно, в наведених звістках йдеться про константинопольського патріарха Іоанна X Каматіра. Він мусив приєднатися до переговорів із болгарським царем і патріархом пізніше, оскільки знаходився в обложеному Константинополі аж до другого штурму міста хрестоносцями і залишив його разом з іншими біженцями лише у квітні 1204 р.⁹⁸

⁹⁶ Див.: Снегаров И. *История на Охридската архиепископия (от основането и до завладяването на Балканския полуостров от турките)*. София 1924, т. 1, с. 100, 130, 207; Златарски В. Н. *История на българската държава през средните векове*. София 1994, т. 3, с. 171.

⁹⁷ Ников П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. *Списание на Българската академия на науките*. София 1921, кн. XX, с. 47–49, 54–55.

⁹⁸ *Niggel Th. Joannes X. Kamateros (1198–1206). Lexikon für Theologie und Kirche. 2 Aufl.* Hrsg. von I. Hofer und K. Rahner. Freiburg 1959, bd. V, sp. 1048. – Див. також: Wirth P. Zu Frage eines politischen Engagement Patriarchs Johannes X. Kamateros nach dem vierten Kreuzzuge. *Byzantinische Forschungen*. Amsterdam 1972, bd IV, s. 248–254.

Як вважав В. Златарський, Олексій III почав вести переговори з болгарським царем Іваном Калояном про військову допомогу проти хрестоносців відразу після прибуття в Девельт, але, незважаючи на всі старання, ці переговори ні до чого не привели: Калояна не зацікавили пропозиції імператора⁹⁹. До такого ж висновку назагал схиляється і Г. Принцінг, відзначаючи при цьому, що зусилля Олексія, все ж, виявилися не зовсім марними¹⁰⁰.

Болгарський цар Іван Калоян, що отримав у 1204 р. від папи Інокентія III титул “короля Болгар і Валахів”, відіграв найважливішу роль у боротьбі з хрестоносцями. Незабаром в битві при Адріанополі 14 квітня 1205 р. він завдав нищівної поразки армії Латинської імперії та взяв у полон її імператора Балдуїна I¹⁰¹. Можливість тісних контактів з болгарським царем Олексія III підтверджується також і тим фактом, що у 1204 р. значна група візантійських аристократів з оточення поваленого імператора звернулася до Калояна за військовою підтримкою: саме завдяки союзу з фракійською знаттю останній наважився у 1205 р. розпочати війну з латинянами¹⁰².

Наведені повідомлення дають підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III у період після серпня 1203 р. і до квітня 1204 р. (тобто більше півроку) перебував у межах Болгарії з метою пошуку військових союзників проти хрестоносців. Отже, він мав досить часу та можливостей для налагодження відносин із сусіднім Галицько-Волинським князівством, навіть і для особистих відвідин Галича.

---

⁹⁹ Златарски В. Н. *История на българската държава през средните векове...*, т. 3, с. 170–171.

¹⁰⁰ Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 6.

¹⁰¹ Див.: Каждан А. П., Литаврин Г. Г. *Очерки истории Византии и южных славян*. Санкт-Петербург 1998, с. 235–237; Паскалев В. *История на България*. София 1979, т. 3, с. 139–144; Петров П. *Възстановяване на Българската държава. 1185–1197*. София 1985, с. 326; Мутафчиев П., Гюзелев В. *История на българския народ: 681–1323*. София 1986, с. 274; Ангелов П. *Българската средновековна дипломатия*. София 1988, с. 103, 123, 125; Ангелов Д., Чолпанов Б. *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София 1989, с. 89–90; Ангелов Д. *Византия: политическа история. Стара Загора, 1994 (Българската народност през вековете)*, с. 249–254 та ін.

¹⁰² Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens...*, s. 8 f.

8. Роль Галича в підтримці претендентів на візантійський і болгарський престолі і союз Романа Мстиславича з Олексієм III

Не можна погодитися з І. Гралею, який намагається довести, що, ведучи переговори з Іваном Калояном, Олексій III не міг дозволити собі поїздки до Романа Мстиславича у Галич, оскільки болгарському цареві навряд чи сподобалися б переговори василевса з галицько-волинським князем, який був військовим союзником Візантії на ґрунті спільної боротьби з половцями, – союз Візантії з Руссю міг мати антиболгарську спрямованість¹⁰³.

Але не можна не враховувати нової політичної ситуації на Балканах, яка абсолютно змінилася після захоплення Константинополя хрестоносцями, коли Олексій III вже не мав змоги становити колишню загрозу для Болгарії, але така загроза почала виходити від латинян¹⁰⁴. Головною метою поваленого візантійського імператора був пошук військових союзників і продовження боротьби з латинянами. Олексій III залишався одержимим прагненням “знову повернути собі царський престол”¹⁰⁵. Усі подальші роки, аж до самої смерті, він наполегливо шукав допомоги, звертаючись до правителів різних держав, що виникли як на теренах Візантійської імперії, так і за її межами.

Важко припустити, що за таких обставин, знаходячись поблизу кордонів Галицько-Волинської Русі, Олексій міг би відмовитися від можливості звернутися за допомогою до свого давнього союзника Романа Мстиславича, і що повідомлення про його поїздки до Галича Кузентіна і Фіадоні, авторів, віддалених від описуваних подій всього кількома десятиліттями, могло бути лише вигадкою або непорозумінням.

Звернення по допомогу до галицького та інших руських князів з боку претендентів на візантійський престол були вельми

¹⁰³ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 646.

¹⁰⁴ Про роль латинян у розвитку візантійсько-болгарських відносин у 1204–1206 рр. див. спеціальні дослідження А. Крантонелле та А. Данчевої-Васильової: Крантонелле А. *Η κατά τών λατίνων έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις έν Φράκη. 1204–1206*. Αθήνα 1964; Данчева-Василиева А. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София 1985, с. 43–44 та ін.

¹⁰⁵ Никита Хониат. *История...*, т. II, с. 296.

поширеним явищем в історії русько-візантійських відносин. Рятуючись від переслідувань свого двоюрідного брата імператора Мануїла I, в кінці 1164 р. Андронік Комнін, за відомостями Микити Хоніата та Іоанна Кіннама, втік до Галичини¹⁰⁶. Його перебування у Галичі підтверджують й руські літописи¹⁰⁷. Через деякий час імператор Мануїл надіслав до Галича двох митрополитів, які й вмовили Андроніка повернутися до Константинополя¹⁰⁸. У 1185 р. Андронік Комнін, тоді вже візантійський імператор, опинившись під загрозою втрати трону, знову спробував втекти на Русь, мабуть до того ж таки Ярослава Осмомисла у Галич. Він встиг сісти на трієру і підійти до Чорного моря. Але через штиль його трієра не змогла набрати швидкість і її наздогнали прибічники нового імператора Ісаака II Ангела. Андроніка було схоплено, повернено до столиці й жорстоко убито¹⁰⁹.

Тим самим маршрутом через 18 років утік із Константинополя імператор Олексій III, який, зрозуміло, не міг не знати про зв'язки свого попередника з Галичем і про ту підтримку, яку той там знаходив, – батько Олексія III Андронік Дука Ангел входив до кола найближчих довірених осіб імператора Андроніка I¹¹⁰.

Сам Олексій III підтримував постійні контакти з галицько-волинським князем Романом Мстиславичем. Новгородський боярин Добряня Ядрейкович, що став згодом архієпископом Антонієм, під час одного з своїх відвідань столиці Візантії бачив там послів “від великого князя Романа”, яких очолював боярин Твердята Остромирич¹¹¹. Дослідники датують перше

¹⁰⁶ *Nicetae Choniatae historia*. Rec. I. Bekker. Bonnæ 1835, p. 168–171, 172–173 (lib. IV, cap. 2; lib. V, cap. 3); *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestare*. Rec. A. Meineke. Bonnæ 1836, p. 235–236 (lib. V, cap. 12).

¹⁰⁷ *Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т. II, стб. 524; Москва 2000, т. IX, с. 232.

¹⁰⁸ Див.: Юревич О. *Андроник I Комнин*. Санкт-Петербург 2004, гл. IV: “Пребывание Андроника в Галицкой Руси”. Див. також: Tiuliumeanu M. *Andronic I Comnenul*. Iasi 2000.

¹⁰⁹ Юревич О. *Андроник I Комнин...*, с. 158–160.

¹¹⁰ Βάρζος Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν..., т. 2, ε. 726–727; *Oxford Dictionary of Byzantium...*, vol. I, p. 64–65, 97–98.

¹¹¹ *Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия*. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. Санкт-Петербург 1872, с. 78–79.

відвідання Добринєю Константинополя травнем 1200 р.; очевидно в цей же час він мав зустріти там послів галицько-волинського князя¹¹².

Микита Хоніат говорить про Романа Мстиславича як про посланого Богом рятівника імперії. Описуючи напад волохів і половців, що ледве не закінчився завоюванням візантійської столиці, історик відзначає: “Саме Роман, князь галицький, швидко приготувавшись, зібрав хоробру і численну дружину, напав на команів і, безупинно пройшовши їх землю, розграбував і спустошив її. Повторивши кілька разів такий напад на славу і велич святої християнської віри..., він зупинив набіги команів і припинив ті жахливі лиха, які терпіли від них римляни, подавши таким чином єдиновірному народові несподівану допомогу, непередбачене заступання і, так би мовити, самим Богом посланий захист”¹¹³.

Очевидно, Роман Мстиславич мав якісь довгострокові союзницькі зобов’язання щодо Візантії, оскільки військова допомога, яку він їй надавав, мала систематичний характер. На користь імперії галицько-волинський князь неодноразово здійснював військові походи проти половців, здобувши значні успіхи у боротьбі з ними¹¹⁴. Крім того, Роман діяв, підтримуючи Візантію також і в її конфліктах з Болгарією¹¹⁵.

Союз Романа з Олексієм III скріпив шлюб галицько-волинського князя з родичкою візантійського імператора, якою є вагомі підстави вважати доньку Ісаака II Анну¹¹⁶. Втім можливо й

---

¹¹² Див.: Белоброва О. А. “Книга Паломник” Антония Новгородского: (К изучению текста). *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР*, Ленинград 1974, т. XXIX; Seemann K. D. *Die altrussische Wallfahrtsliteratur*. München 1976, s. 213–221, 413, 449–450.

¹¹³ Никита Хоніат. *История...*, т. II, с. 246.

¹¹⁴ Brand Ch. M. *Byzantium. Confronts the West. 1180–1204...*, p. 132; Vasary I. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambrege 2005, p. 48–49. – Див. також: Котляр Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси...*, с. 88–89;

¹¹⁵ Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przelomu XII i XIII w. *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*. Poznań 1985, t. II, s. 128–131.

¹¹⁶ Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського). *Княжа доба: історія і культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 45–58

те, що новою дружиною Романа стала, як вважає І. Граля, представниця знатного візантійського роду Каматерів, спорідненого з династією Ангелів, на ім'я Марія, що була родичкою також константинопольського патріарха Іоанна X¹¹⁷.

Галицько-Волинська Русь ставала притулком не лише для візантійських імператорів і членів їх сімей, але також і для правителів Болгарії. За відомостями Георгія Акрополіта, знаменитий надалі болгарський цар Іван II Асень, як і його молодший брат Олександр, свої дитячі й юнацькі роки провели на Русі, найвірогідніше у Галичині, рятуючись від переслідувань царя Борила. Брати прожили тут близько десяти років, з 1207 по 1217 рр. За допомогою “руських втікачів”, у яких дослідники бачать галицьких “вигонців”, що мешкали у пониззі Дністра, Іван зумів захопити болгарський престол¹¹⁸.

9. Джерело відомостей Густинського літопису про втечу Олексія Ангела до Галича

Як встановлює І. Граля, повідомлення про втечу Олексія Ангела з Константинополя до Галичини запозичене укладачем Густинського літопису з хронік Мартіна Кромера і Мартіна Бельського, що відтворювали, в свою чергу, звістку Яна Длugoша¹¹⁹. Проте за своїм обсягом повідомлення Густинського літопису перевищує дані польських хроністів. Крім того, автор Густинського літопису називає візантійського імператора його справжнім ім'ям – “Алексей Ангел, царь Греческий”. “Со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ” василевс із Константинополя втікає безпосередньо у “Рускую землю ко

---

¹¹⁷ Grala H. Druge małżeństwo Romana Mściślawowicza. *Slavia orientalis*. Warszawa 1982, r. XXXI, nr 3–4, s. 126.

¹¹⁸ Георгий Акрополит. История..., с. 62. Див. також: Кулаковский Ю. А. Где находилась Вичинская епархия? *Византийский временник*. Санкт-Петербург 1897, т. 4, с. 333; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва 1950, с. 169; Князький И. О. *Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.)*. Коломна 1997, с. 209–210; Бибииков М. В. *Византинороссика. Свод византийских свидетельств о Руси*. Москва 2004, т. I, с. 263.

¹¹⁹ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobytcie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 655.

Роману Мстиславичу вь Галичъ”]; про втечу імператора до Херсонеса літописець не згадує¹²⁰.

Невідповідність відомостей польських хронік та руського літопису ставить перед дослідником нове питання – якими додатковими джерелами міг користуватися укладач Густинського літопису в розповіді про втечу Олексія до Галича?

Густинський літопис належить до найзначніших пам’яток українського літописання XVII ст.¹²¹ Найраніша його частина містить факти з давньоруської історії за X – початок XIII ст. Власне у цій частині Густинський літопис дуже близький до Іпатівського (за Хлебніковським списком), але значно коротший. Укладач Густинського літопису використовував також північно-східний, можливо, типу Воскресенського, і, крім того, залишив посилення на “иные русские летописцы”, “наши летописцы”, “польских летописцев”, “угорских летописцев”, Патерик Києво-Печерського монастиря, руський Пролог та ін.¹²²

До джерел, використаних укладачем Густинського літопису, Ю. Мицик відносить також Палінодію Захарія Копистенського¹²³. Саме Палінодія Копистенського, який знав не лише руські та польські, але й візантійські літописи, на думку І. Гралі, стала для укладача Густинського літопису додатковим джерелом відомостей про втечу Олексія III до Галичини¹²⁴. Серед слов’янських джерел Палінодії, використаних при описі здобуття Константинополя хрестоносцями, її автор вказує ще й на Хроніку сербську, у якій І. Граля бачить один із широко розпо-

¹²⁰ *Полное собрание русских летописей*, т. XL, с. 108.

¹²¹ Новітній аналіз походження пам’ятки та її змісту див.: Suszko H. *Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze*. Wrocław 2003 (*Slavica Wratislaviensia*, t. CXXIV), s. 13–87.

¹²² Кучкин В. А., Муравьева Л. Л. Предисловие. *Полное собрание русских летописей*, т. XL, с. 3.

¹²³ Мыщык Ю. А. *Украинские летописи XVII века*. Днепропетровск 1978, с. 12. Про Палінодію Захарія Копистенського див.: Завитневич В. Е. *Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв.* Варшава 1883.

¹²⁴ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu..., s. 658.

всюджених на Русі у XVI–XVII ст. хронографів, що походять від Руського хронографу редакції 1512 р.¹²⁵

Проте повної відповідності між наведеними джерелами в звістці про падіння Константинополя і втечу Олексія Ангела до Галичини немає¹²⁶. І. Граля вказує ще одне джерело, з текстом якого є паралелі у повідомленнях про облогу і завоювання Константинополя хрестоносцями Густинського літопису. Це – широковідома пам'ятка давньоруської писемності XIII ст., що йменується в літературі “Повістю про завоювання Царгороду фрягами”¹²⁷. Вона збереглася в значній кількості списків, що дійшли у складі кількох літописів¹²⁸. Найдавнішими редакціями пам'ятки, згідно з О. Твороговим, є версії Новгородського Першого та Софійського Першого літописів¹²⁹.

Таким чином, укладач Густинського літопису, як і його попередники, в описі падіння Константинополя користувався широким колом різноманітних джерел. Багато з них вдається ідентифікувати з нині відомими пам'ятками. Але в частині, що стосується відомостей про втечу Олексія III до Галичини, розповідь Густинського літопису не знаходить відповідності з жодним із них.

Тому, як і раніше, актуальним залишається припущення про те, що у розпорядженні автора Густинського літопису міг бути нині втрачений руський літопис, що безпосередньо містив

---

¹²⁵ Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu...

¹²⁶ Пор.: Полное собрание русских летописей, т. XXII, с. 392; Памятники полемиической литературы в Западной Руси. Санкт-Петербург 1878, кн. 1 (Русская историческая библиотека, т. IV), стб. 1016.

¹²⁷ Grala H. Tradycja dziejopisarska..., s. 659.

¹²⁸ Див.: Мещерский Н. А. Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами в 1204 году. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Москва; Ленинград 1954, т. X; Його ж: Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами как источник по истории Византии. Византийский временник. Москва 1956, т. IX; Gordon J. The Novgorod account of the fourth crusade. Byzantion. Bruxelles 1973, т. 58; Freydrank D. Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodiensis). Byzantinoslavica. Praha 1968, т. 29; Клейнберг И. Э. “Дедрик Бернский” в Новгородской I летописи. Летописи и хроники. 1973 г. Москва 1974.

¹²⁹ Творогов О. В. Древнерусские хронографы. Ленинград 1975, с. 148–151; 158–159.

звістку про втечу візантійського імператора до Галичини. На думку М. Котляра, “подібна книжкова легенда могла народитися навіть у справжньому джерелі початку XIII ст.”¹³⁰.

Olexander Maiorov. ANHEL IN HALYCH: DID THE BYZANTINE EMPEROR ALEXIY III VISIST ROMAN MSTYSLAVYCH?

The article investigates the circumstances of the escape of the Emperor Alexiy III to the Halych and Volynian prince Roman mstyslavych after the Crusaders' conquest of Constantinople in 1204.

Key words: Alexiy III Anhel, Roman Mstyslavych, Halych-Volynian Principality, Crusaders.

---

¹³⁰ Котляр Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси...*, с. 96.